

References

1. Baran G. (2013). Modern features socio-demographic processes in the Kiev region and factors of their formation. *Economic and Social Geography*, 2 (67), 277-288.
2. Bulycheva T.V. (2013). Current demographic processes of the metropolitan area. *Geography and Modern time: Coll. Sci. works K.: The NPU after M.P. Dragomanov*, 17 (29), 126-133.
3. Gladky O.V., Ishchuk S.I. (2014). *Geography of cities. Geourbanistics: textbook*; Kyiv Nat. University after T. Shevchenko. K.: PALYVODA A.V.
4. Gukalova I.V. (2009). *Quality of life in Ukraine: social and geographical conceptualization: Monograph*; Institute of Geography of Ukraine NAS; Resp. ed. L.G. Rudenko. Kyiv.
5. Mezentsev K.V., Mezentseva N.I., Brade I. (2011). Migration aspects of Ukraine urban regions. *Ukraine regional problems: geographical analysis and search for solutions: Coll. Sci. works. Kherson: P.P. Vyshemyrsky, 205-211.*
6. *Kyiv and Kyiv region new construction sites: <http://www.lun.ua/>*
7. Palekha Yu.N. (2013). Kiev metropolitan area: current status and development. *Changes in in Ukraine urban space*; Ed. L.G. Rudenko. Kyiv: Thesis, 73-80.
8. Pidhrushny G.P., Denisenko O.O. (2013). Kyiv and surrounding area in the center-periphery interaction. *Ukrainian. Geographical Journal*, 1, 27-34.
9. The «Master Plan of the town Bucha in Kyiv region development, through year 2033.» refrence: http://www.bucha.com.ua/inform_dovidka.pdf/
10. Sereda N.I., Shabashova L.Yb. (2012). Change in population in Kiev region settlements as a factor in regional development. *Geography and Modern time: Coll. Sci. works K.: The NPU after M.P. Dragomanov*, 16 (28), 217-221.
11. Sologoub Yu.I. (2009). *Urban settlement in metropolitan area: socio-geographical study: discourse thesis ...* Candidate of Geography Sciences: 11. 00. 02. Kyiv Nat. University after Taras Shevchenko.
12. Statistical Yearbook of the Kiev region for the year 2012; Department of Statistics in the Kiev region; eds. L.P. Visochin.
13. The top 50 best places to live in Ukraine. *Weekly Ukrainian national socio-political magazine in Russian language «Focus»*: <http://www.focus.ua/>

Інститут географії Національної академії наук України, Київ

Стаття надійшла до редакції 04.11.2014

УДК 911.3:338.43.02(477)

М. Д. Заячук**СТАНОВЛЕННЯ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ: ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ****М. Д. Заячук****СТАНОВЛЕНИЕ ФЕРМЕРСТВА В УКРАИНЕ: ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ АНАЛИЗ***Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича*

Выяснена общественно-географическая сущность фермерского уклада. Рассмотрены четыре периода становления крестьянского уклада фермерского типа, геопространственные особенности современного периода его развития в Украине. Выделены и охарактеризованы этапы становления фермерства в этот период. На примере современного периода (1990-2010 гг.) проанализированы показатели численности фермерских хозяйств в Украине. Осуществлена типизация регионов Украины по показателям развития фермерства. Представлена картосхема динамики площадей сельскохозяйственных угодий фермерских хозяйств (1995 – 2010 гг.).

Ключевые слова: фермерское хозяйство; геопространственные особенности становления фермерства; динамика развития фермерства.

M. Zayachuk**FORMATION OF FARMING IN UKRAINE: SPATIAL-TEMPORAL ANALYSIS***Chernivtsi Yu. Fedkovich National University*

Socio-geographical essence of farming lifestyle has been found. We have considered four periods in the peasant farmer type lifestyle formation, geospatial features of its modern period development in Ukraine. The stages of farming formation in this period have been isolated and characterized. Farms number indicators in Ukraine based on the example of the modern period (1990-2010 yrs.) have been analyzed. Ukraine regions type analysis based on farming development indicators has been carried out. Schematic map of the farms and farmland area dynamics (1995 - 2010 yrs.) has been presented.

Keywords: farm; geospatial peculiarities of farming; dynamics of farming..

Актуальність питання

Реформування аграрних відносин спричинило розвиток у сільському господарстві України нових суспільно-географічних процесів і явищ, серед яких найпомітнішим є формування нових укладів і субукладів. Необхідність вивчення змін у аграрній сфері, їх науково-прикладного аналізу й здійснення прогнозів соціально-економічного розвитку та аналізу функціонування різноукладних господарств, зокрема нового для України фермерського укладу, є надзвичайно актуальною та необхідною. На перспективність фермерського укладу найбільшою мірою вказують такі реалії: зростання у селян зацікавленості в такій формі господарювання і, відповідно, збільшення чисельності фермерських господарств; створення нормативно-правових засад ефективного розвитку цієї форми господарювання, а також перспективи її розвитку з позиції державної аграрної політики тощо.

На регіональному рівні фермерські господарства мають стати вагомим виробником окремих видів сільськогосподарської продукції й наповнювати нею регіональний продовольчий ринок, взяти на себе вирішення певних соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та підвищувати рівень зайнятості сільського населення. З огляду на це надзвичайно актуальними є суспільно-географічні дослідження фермерства на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень

Дослідженню реформування АПК та особливостей і проблем розвитку різноукладності присвячені наукові праці П.Т. Саблука, Я.Б. Олійника, Г.В. Балабанова, В. П. Нагірної, П.О. Сухого та ін. Фермерський уклад з позиції становлення та особливостей функціонування розглянуто в наукових доробках М. Бакетта, В. Я. Месель-Веселяка, В.Г. Горьового, В.В. Юрчишина, П. Макаренка, І.І. Гуржія, В. Нечитайла та інших.

Метою цієї публікації є аналіз розвитку фермерських господарств в Україні, зокрема дослідження динаміки їх чисельності базисним та ланцюговим методами, обчислення темпів зростання й темпів приросту, типізація регіонів України за розвитком фермерства.

Виклад основного матеріалу

При суспільно-географічному аналізі становлення фермерства вважаємо за доцільне скористатися рядами динаміки, які характеризують зміну явищ у часі та є ефективним засобом оцінювання тенденцій і закономірностей розвитку явищ. На основі елементів ряду динаміки (1995-2010 рр.), використовуючи базисний (всі показники порівнюємо з базовим 1995 р.) та ланцюговий (дані порівнюємо з попереднім періодом) ряди, визначаємо темпи зростання й приросту кількості фермерських господарств України.

Темп зростання – показник ряду динаміки, який показує у скільки разів змінився поточний рівень показника, що аналізується, порівняно з рівнем попереднього або базового періоду; обчислюється за формулами (1, 2):

$$T_1 = Y_1 / Y_0 \quad (\text{базисний}) \quad (1),$$

$$T_2 = Y_i / Y_{(i-1)} \quad (\text{ланцюговий}), \quad (2),$$

де T – темп зростання фермерських господарств,
 Y – кількість фермерських господарств у році.

Темп приросту – показник ряду динаміки, який показує на скільки відсотків змінився поточний рівень показника порівняно з попереднім або базовим періодом; обчислюється за формулами (3, 4):

$$T_3 = T_1 - 1 * 100\% \quad (\text{базисний}) \quad (3),$$

$$T_4 = T_2 - 1 * 100\% \quad (\text{ланцюговий}), \quad (4),$$

де T – темп приросту фермерських господарств.

Значимо, що в інтервальних рядах динаміки середній рівень ряду обчислюється як середнє арифметичне.

Хронологія становлення селянського господарства фермерського типу характеризується його переривчастістю. Нижня хронологічна межа пов'язана із зародженням у XVII ст. на українських землях козацьких хуторів, що стали попередниками фермерських господарств. Історики виділяють чотири історичні періоди формування селянського господарства фермерського типу, вказуючи на вплив аграрних реформ 1848, 1861, 1906-1916 рр., 1990-х років [4].

Земельні й майнові відносини першого періоду (займанщина як спосіб отримання землі, регламентація козацького землеволодіння, становлення вільних господарств товарного характеру, соціальна мобільність селянства в козацькій державі) сприяли формуванню багатогалузевих господарств, а саме козацьких господарств, що орієнтувалися на товарне виробництво і використовували найману працю.

Другий період становлення господарств фермерського типу збігається з періодом утвердження капіталістичних ринкових відносин. Знаковими для українських земель були скасування кріпосного права і здійснення столипінської реформи. Внаслідок капіталістичної модернізації сільського господарства та поступового пристосування його до ринкових умов відбулося масове утворення господарств фермерського типу, накопичення земельних наділів заможними селянами, утверджується таке ставлення селянина до землі, яке унеможливило виникнення ситуації, коли земля не передається від батька до сина [4].

Під час третього періоду (більшовицького) з-поміж класових, політичних оцінок заможних селян - підприємців згадуються «селянин-власник» і «фермер». Власне заможні селяни-

фермери були носіями економічного прогресу в сільському господарстві, але ставлення радянського тоталітарного режиму до заможного селянства спричинило соціальну трагедію [4, 9].

Початок четвертого періоду (сучасного) становлення фермерства датується 1990-ми роками. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», прийнятий Верховною Радою України в 1991 р., та Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», який введено в дію у 1993 р., створили правові засади для створення фермерських господарств.

Отже, *фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян із набуттям статусу юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку із земельних ділянок, наданих їм для ведення фермерського господарства.*

У межах сучасного періоду становлення фермерства можна виділити 4 етапи, які мають свої тенденції та особливості.

На першому етапі цього періоду державна підтримка, створення Українського державного фонду підтримки селянських фермерських господарств, зацікавленість селян і трансформаційні процеси в національному господарстві сприяли швидким темпам зростання їх чисельності [5]. Упродовж 1992-1995 рр. кількість фермерських господарств в Україні збільшилась у 16,6 разів (34,8 тис.), а їх площі землекористування – майже у 20 разів і досягли 786,4 тис. га.

Простежуються певні територіальні відмінності, наприклад, найбільше фермерських господарств у 1990 р. було утворено в Львівській області (36 господарств, що становило 44% загальної кількості в Україні), водночас в 11 областях України не було створено жодного фермерського господарства, а у п'яти областях – по одному. За декілька років ситуація значно змінилась, і вже у 1995 р. в усіх регіонах України зареєстровано сотні фермерських господарств, найбільше у степових областях - Миколаївській, Одеській, Херсонській, Дніпропетровській та Донецькій (на них припадало 47% ферм України) [6] (тут і далі див. табл. 1).

Найбільші площі були надані фермерам Миколаївської (99,6 тис. га), Херсонської (91,3 тис. га), Дніпропетровської (72,3 тис. га), Кіровоградської (62,4 тис. га) та Одеської (61,3 тис. га) областей. Середній розмір фермерського господарства становив 23 га.

Незначний розвиток фермерства в окремих адміністративних районах України пояснюється пасивністю селян та низькою ефективністю діяльності органів місцевої влади і місцевого самоврядування, адже власне від них залежали: надання в користування і умови оренди земельних ділянок,

допомога в матеріально-технічному забезпеченні виробничого процесу, можливості використання регіонального агропотенціалу тощо.

Неефективна цінова і кредитна політика та внутрішньогосподарські проблеми (матеріально-технічна база, селекційне та насіннєве забезпечення, проблеми зберігання, реалізації та переробки сільськогосподарської продукції), темпи розвитку фермерства значно загальмували і на загальнодержавному рівні не перевищували 2-3% на рік (1996-2000 рр.). Одночасно зі створенням нових господарств у регіонах відбувався процес припинення діяльності певної кількості фермерських господарств, переважно невеликих ферм, які об'єктивно не змогли організувати рентабельне сільськогосподарське виробництво на невеликих площах сільськогосподарських угідь [7].

Найбільше зростання чисельності фермерських господарств відбулося в Одеській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській та Закарпатській областях; ще у 12 областях мало місце незначне зростання. Зменшилась чисельність фермерських господарств за цей період у 8 областях України, найвідчутніше у Миколаївській та північних областях (Сумській, Чернігівській, Волинській) [9]. У цей період зростає пересічний розмір фермерських господарств до 56 га, а у трьох областях (Луганській, Кіровоградській та Рівненській) він становив понад 100 га. Найбільші площі сільськогосподарських угідь були у користуванні фермерських господарств Дніпропетровської (293,5 тис. га), Кіровоградської (234,0 тис. га) та Запорізької (172,1 тис. га) областей.

Третій етап розвитку фермерства (з 2000 р. до 2005 р.) пов'язаний з прийняттям нового Земельного кодексу та конструктивними державними ініціативами. В Україні розпочалася нова хвиля зростання чисельності фермерських господарств та площ їх землекористувань (з 38,4 тис. господарств у 2000 р. до 42,4 тис. у 2005 р.). Досягнуто це переважно за рахунок оренди фермерами земельних паїв колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств, які віддавали перевагу фермерам перед іншими орендарями. Утворювалися й великі фермерські господарства шляхом об'єднання з іншими підприємствами аграрної сфери, зростання чисельності працюючих та виробничих потужностей [1].

Зауважимо, що на всіх етапах, особливо у 2000-2005 роках простежується тенденція ліквідації малоземельних фермерських господарств та збільшення кількості господарств з розмірами земельної площі понад 100 га. Пересічний розмір фермерських господарств зріс до 92 га, а у 8 областях цей показник становив понад 100 га (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Сумська, Харківська, Чернігівська).

За цей час значно збільшилась кількість фермерських господарств у Одеській області, АР

Таблиця 1. Динаміка розвитку фермерства в Україні (1991 - 2010 рр.)

АР Крим, області	Етапи розвитку фермерства в Україні (кількість фермерських господарств на кінець періоду)			
	I 1991-1995 рр.	II 1996-2000 рр.	III 2000-2005 рр.	IV 2005-2010 рр.
АР Крим	1218	+317	+482	-463
Вінницька	846	+128	+400	+296
Волинська	595	-67	+226	-48
Дніпропетровська	2549	+478	+378	-64
Донецька	2089	+65	-352	-233
Житомирська	310	+191	+185	+55
Закарпатська	1054	+400	-7	+159
Запорізька	1695	+496	+146	-54
Івано-Франківська	697	-65	-101	+30
Київська	923	+299	+257	-84
Кіровоградська	1792	+424	+369	-128
Луганська	1293	+239	-58	-73
Львівська	1189	-25	+0	-238
Миколаївська	4981	-721	+185	+110
Одеська	4095	+772	+1346	-447
Полтавська	1343	+50	+134	+130
Рівненська	347	+148	+10	+45
Сумська	956	-159	-69	+2
Тернопільська	753	-57	-40	+117
Харківська	1035	+144	+135	-118
Херсонська	2783	+230	-484	-136
Хмельницька	522	+262	+415	+68
Черкаська	509	+204	+389	+30
Чернівецька	629	-3	+55	+93
Чернігівська	575	-100	-14	+20
Україна	34778	+3650	+4017	-921

Крим, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській та Кіровоградській областях. Ще у 9 областях також спостерігалось збільшення чисельності господарств, водночас, також у 9 областях – скорочення (найбільше – у Донецькій та Херсонській областях). Найбільші площі сільськогосподарських угідь були у користуванні фермерів Дніпропетровської (418,1 тис. га), Кіровоградської (364,8 тис. га) та Одеської (331,2 тис. га) областей.

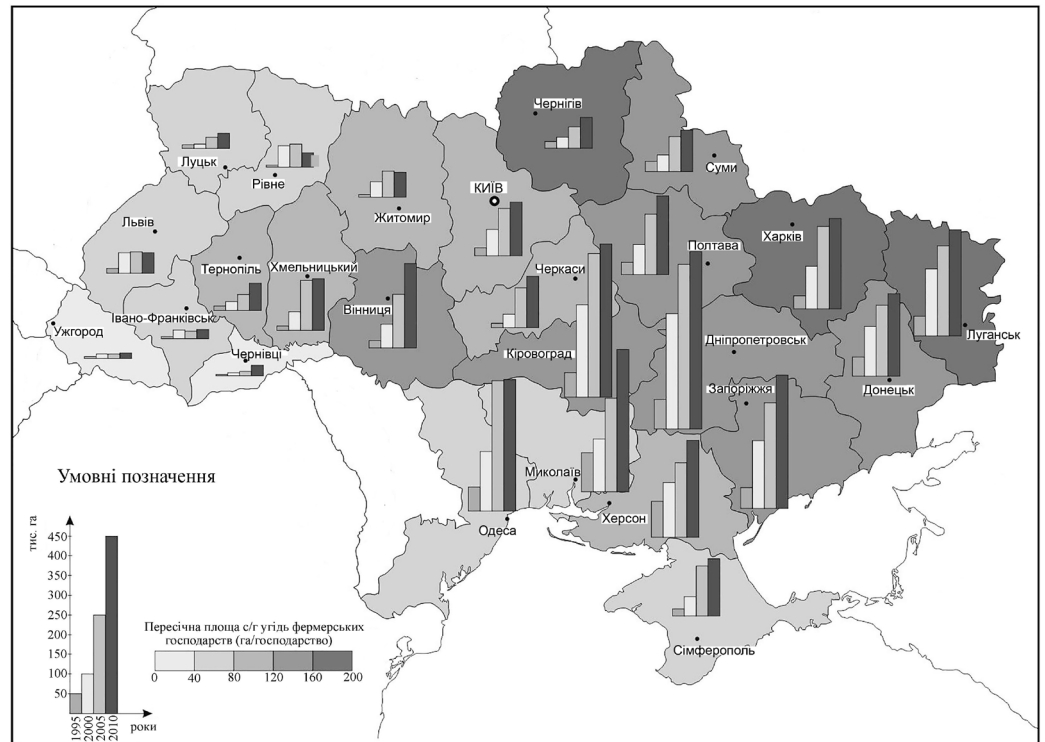
З 2005 р. до сьогодні (ч е т в е р т и й е т а п) простежується тенденція скорочення чисельності фермерських господарств при укрупненні окремих високорентабельних фермерських господарств та кооперуванні дрібних в аграрні спілки (кластери, альянси, партнерства і т. п.).

Крім традиційних проблем (слабка матеріально-технічна база, відсутність можливостей переробки продукції, забезпечення добривами, насінням тощо) нагальною стала також обмеженість у можливостях реалізації виробленої продукції. Супермар-

кети здебільшого зорієнтовані на імпорту сільськогосподарську продукцію (переважно за рахунок кращого вигляду, якості упакування та кращої транспортабельності), а заплановані оптові сільськогосподарські ринки, створені місцевими органами влади, виправдали себе лише частково. Як результат – низька закупівельна ціна та висока роздрібна. Для фермерів, основним завданням яких є виробництво сільськогосподарської продукції, це значно знизило рентабельність діяльності, що в багатьох випадках стала збитковою.

Чисельність фермерських господарств в Україні за період з 2005 до 2010 років зменшилась з 42,4 до 41,4 тис. одиниць. Найбільше скорочення відбулось в АР Крим, Одеській, Кіровоградській та Харківській областях. Ще у 5 областях відбулося помітне зменшення чисельності господарств, а у 13 областях – незначне зростання чисельності ферм, найбільше у Вінницькій, Закарпатській, Полтавській, Тернопільській та Миколаївській

Рисунок 1. Динаміка площ сільськогосподарських угідь фермерських господарств України (1995 - 2010 рр).

областях. Зріс пересічний розмір фермерських господарств до 103 га. У 13 областях пересічний розмір перевищував 100 га (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська). Менше ніж 50 га землі припадає на фермерські господарства Закарпатської (8,5 га), Івано-Франківської (10,3 га) та Чернівецької (36,0 га) областей.

На кінець 2010 р. у користуванні фермерських господарств України було 4290,8 тис. га, найбільші площі у фермерів Дніпропетровської (450,9 тис. га), Кіровоградської (388,3 тис. га) та Одеської (334,0 тис. га) областей. Територіальні відмінності у площах землекористування відображено на рис. 1.

Розрахунки *темпу зростання* базисним методом (відносно 1995 р.) вказують на сталий розвиток фермерства (темпи зростання понад 2,0) в Черкаській, Хмельницькій та Житомирській областях (зазначимо, що в цих регіонах незначна кількість ферм) та розбалансований розвиток у Сумській, Чернігівській, Івано-Франківській, Донецькій та Миколаївській областях (темпи зростання менше 1,0 при пересічному в Україні – 1,17).

Обчислення ланцюговим методом темпу зростання також засвідчує сталий розвиток фермерства у Черкаській, Хмельницькій та Житомирській областях (темпи зростання 1,32-1,36) та проблемний стан у Сумській, Донецькій, Івано-Франківській, Чернігівській, Миколаївській та Львівській областях (0,91-0,97 при пересічному в Україні – 1,07).

Відповідно, з урахуванням темпу зростання, розраховано *темп приросту* (базисним та лан-

цюговим методами). Показники темпу приросту (базисний розрахунок від 1995 р.) коливаються від +113% (Черкаська область) до -22% (Сумська область) при пересічному загальнодержавному показнику +17%.

За ланцюговим методом темпи приросту становлять від 36% (Хмельницька область) до -9% (Сумська область) при пересічному +7%. Аналіз показників темпів приросту, розрахованих базисним та ланцюговим методами, є підґрунтям для формування загального рейтингу становлення фермерства в регіонах України, згідно з яким здійснено їх типізацію за розвитком фермерства.

1. Регіони сталого розвитку (Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Полтавська, Вінницька та Рівненська області);

2. Регіони позитивного динамічного розвитку (Київська, Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Кіровоградська, Запорізька, Харківська та Дніпропетровська області);

3. Регіони уповільненого розвитку (Луганська, Волинська, Херсонська, Тернопільська, Миколаївська області та АР Крим);

4. Регіони розбалансованого розвитку (Львівська, Івано-Франківська, Чернігівська, Донецька та Сумська області).

Висновки і перспективи подальших розвідок

На сучасному етапі у становленні фермерства в Україні виокремлено чотири етапи, які різняться динамікою чисельності фермерських господарств, площі їх землекористувань, обсягами виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Серед регіонів України Черкаська, Хмельницька, Житомир-

ська, Вінницька, Полтавська та Рівненська області вирізняються позитивними тенденціями щодо розвитку фермерства. Водночас, найбільша кількість господарств властива Одеській, Миколаївській та Дніпропетровській областям. У фермерів 4 областей (Дніпропетровська, Кіровоградська, Запорізька, Одеська) зосереджено 35 % усіх сільськогосподарських угідь фермерських господарств України. Незважаючи на тенденцію укрупнення фермерських господарств, забезпеченість земельними угіддями залишається однією з основних проблем фермерства.

Розвиток фермерства вийшов на засновницькі позиції господарювання на селі та проявляється в усіх основних галузях сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, незважаючи на вагомий вплив фермерів у регіональному виробництві певних видів сільськогосподарської продукції, їх внесок у ринок продовольства залишається незначним, а становище – скрутним.

Нехтування проблемами фермерів на загальнодержавному та регіональному рівнях, сумнівні переваги від запровадження ринку земель (з позиції фермерів) та інше можуть призвести до занепаду

фермерства в Україні.

Однозначно оцінити наслідки реформування в аграрній сфері України досить проблематично, як і передбачити місце фермерських господарств в організаційно-функціональній структурі майбутнього сільського господарства.

Дискусійними питаннями є оптимальна кількість фермерських господарств та розміри площ їх землекористування. Водночас зауважимо, що відбувається процес укрупнення (об'єднання) дрібноземельних фермерських господарств. Питання оптимальних розмірів фермерських господарств, крім традиційного виробничого напрямку та природно-географічних умов, залежить і від сприяння органів влади, матеріально-технічного забезпечення, фінансових можливостей тощо. Також дискусійним є питання стосовно запровадження ринку земель: воно може стати рушійною силою зародження нового етапу розвитку чи нового періоду занепаду фермерства в Україні.

Ці та інші проблеми розвитку фермерства в Україні з позицій суспільної географії й надалі залишаються актуальними і потребують поглиблених досліджень.

Література

1. Агропромисловий комплекс України: сьогодення та майбутнє. Стан і перспективи розвитку / Автор-упорядник Н.Г. Гороховська. – К.: ТОВ «Видавництво» Престиж Медіа Інформ», 2010. – 304 с.
2. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
3. Заячук М. Географічні особливості становлення фермерства в Хмельницькій області // Подільські читання (Географія, Біологія, Екологія): Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 7-8 червня 2012 р.); за заг. ред. І.Г. Процика. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошинський В.С.», 2012. – С. 35-37.
4. Нечитайло В.В. Сільське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
5. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В. В. Юрчишин, Л. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін.; за ред. В.В. Юрчишина. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.
6. Статистичний збірник. Сільське господарство України за 2010 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. – Київ: «Консультант», 2011.
7. Сухий П.О. Агропромисловий комплекс Західноукраїнського регіону: монографія. – Чернівці, 2008. – 400 с.
8. Rudenko V., Zaiachuk M., Palamaruk M. Nature-Resource Potential of the Carpathian Region of Ukraine and Specificities of its Use by Farming Enterprises. – Natural Resources, 2013. – P. 257-263.
9. Myroslav Zaiachyk. Geogratical particularities of farming formation in Ukraine // Geographia Technica, 18. – № 2. –2013. – P. 80-88.

Література

1. *Ukraine Agriculture: Present and Future. Present State and development prospects.* Authored by N. G. Gorokhovska (2010). Kyiv: LLC «Publisher» Prestige Media Inform».
2. Horovyy V.P. (2007). *Ukraine Farming: theory, methodology, practice: a monograph.* Kyiv: NSC IAE.
3. Zayachuk M. (2012). Geographic features of farming emergence in Khmelnytsky region. *Podolski reading (Geography, Biology, Ecology):* Proceedings of international scientific-practical Conf. (Kamenets-Podolsk, 7-8 June 2012); gen. ed. I.G. Protsyk. Kamenets - Podolsky: PP «Moshynskyy V.S.» 35-37.
4. Nechytyaylo V.V. (2004). *Farm type agriculture in Ukraine: past and present.* Kamenetz-Podilsyy: Axiom.
5. *Development of rural way of life diversity: features, problems;* V.V. Yurchishin, L. M. Shevchenko, V. H. Brus et al. (2004); under ed. V.V. Yurchishin. Kyiv: NSC IAE.
6. *Statistical Yearbook. Ukraine Agriculture in 2010.* State Statistics Committee of Ukraine; eds. O.G. Osaulenko (2011). Kyiv: «Consultant».
7. Suhyy P.O. (2008). *Agriculture of Western Ukraine region: Monograph.* Chernivtsi.
8. Rudenko V., Zaiachuk M., Palamaruk M. (2013). *Nature-Resource Potential of the Carpathian Region of Ukraine and Specificities of its Use by Farming Enterprises.* Natural Resources, 257-263.
9. Myroslav Zaiachyk (2013). *Geogratical particularities of farming formation in Ukraine. Geographia Technica, 18, 2, 80-88.*